

Cayansi
Kîraci kîa Bithatû
Îbuku rîa Mwarimû

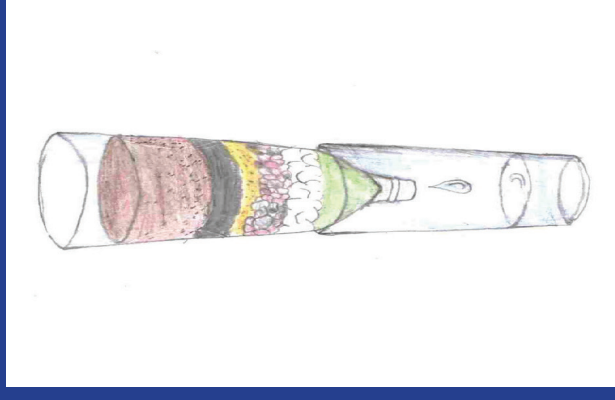
ISBN: 9966-00-227-8

Published by
BTL (E.A.)

P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya

CAYANSI KÎRACI KÎA BITHATU

Îbuku rîa Mwarimû

Science Guide
in Tharaka Language

CAYANCI

ÎBUKU RÎA MWARIMÛ KÎRACI KÎA BITHATÛ

**Standard
3
Teacher's Guide**

**Science
in Tharaka Language**

Written by: Rahel Mbaruku & Muthengi Gaichu
Compiled by: BTL Tharaka MTE Staff
Edited by: Joseph Mbijiwe, John Nguu & Patrick Kanampiu
Layout Assistant: Janet Sweet
Cover Design: Patrick Kanampiu

First Edition, 2012
ISBN: 9966-00-227-8

Published by
Bible Translation & Literacy (E.A.)
P.O. Box 44456 Nairobi, Kenya
© BTL, 2012

Funded by:
ONEBOOK

PREFACE

This Standard 3 Science Teacher's Guide is written in accordance with the Standard Three Syllabus by the Kenya Institute of Education (KIE). The book is divided into 11 units. Each unit deals with a major topic. These 11 main topics that this book covers are: ***Human Body, Body Health, Plants, Weather Changes, Animals, Water, Soil, Food, Energy, States of Matter*** and ***Making Work Easier***. The topics are divided into sub-topics and the various topics are further sub-divided into lessons.

This book was written to help teachers in Tharaka lower primary schools in teaching Science using Kĩĩtharaka as a medium of instruction. This is in line with the requirement of the Ministry of Education that pupils in lower primary schools learn in the language of the catchment area.

This book and others in this series are culturally relevant to Tharaka children. They are not only written in Kĩĩtharaka but they also use examples familiar to Tharaka children.

This is a teacher's guide that has instructions to the teacher on how to disseminate the contents of the pupil's book to the learners.

I would like to appreciate and acknowledge the contribution by various partners in developing this book and others in the Kĩĩtharaka series. Among these are the Tharaka MTE Writers Panel, BTL Tharaka staff, Tharaka South and Tharaka North District Education Officials, our funding partners, Bible Translation & Literacy (E.A.) and our other various partners.

I most sincerely thank all those who took part and gave all manner of support in the development of this book.

God bless you all.

Onesmus Kamwara
BTL Tharaka Project Leader

KÎMENYITHIA

Îbuku rîrî rîa mwarimû rîa Cayanci rîa Kîraci Kîa Bithatû rîandîkîitwe rîkîthiingatagîra sîrabasi ya Kîraci kîa Bithatû ya ‘Kenya Institute of Education’ (KIE). Rîgaûkanîitue icuncî îkûmi na kîmwe. Na wa kîra gîcuncî kîrî na kîthoomo gîakîo. Ithoomo bira birî îbukuuni rîrî i: ***Mwîrî wa Muntû, Ûgima bwa Mwîrî, Imera na Mîtî, Mûgarûkîre wa Ntûgû, Nyamû, Rûûyî, Mûthetu, Irio, Inya, Mûkarîre wa Into na Kûûthia Ngûgî.*** Ithoomo bibi ibigaûkanîitue biauma reeconi inyîingî.

Îbuku rîrî rîandîkirwe rîa gûteetheeria aarimû ba iraci bia mwambîirio bia cukuru cia Tharaka kûrutana bagîtûmagîra rwaria rwa Kîitharaka. Ûgu i kûriingana na watho bwa rwong’i rwa Kîthoomo atî aana ba iraci bia mwambîirio babatîirue barutanwa na rwaria rûra rwaragua n’antû ba bantû agu cukuru îrî.

Îbuku rîrî na mara mangî marî mûbangooni ûyû ma Kîitharaka maandîkîitwe bûra mwana wa Tharaka aûmba kûmeerewa bwega mûno. Maandîkîitwe na rwaria rwa Kîitharaka na magîtûmagîra ngerekano ira aana ba Tharaka bamenyanîrîtie nacio.

Rîrî n’îbuku rîa mwarimû rîra rîrî na mataaro ma kwonia mwarimû bûra aûmba kûrutana mantû mara marî îbukuuni rîa mûrutwa .

Ingûcookia nkaatho kîrî antû bara bateetheereetia kwandîka îbuku rîrî na Mabuku mara mangî ma mûbango ûyû wa Kîitharaka. Nabo i bo: Gîkundi kîa aarimû kîa aandîki ba Kîitharaka, Aaruti ngûgî ba BTL Tharaka, anene ba kîthoomo ndeni ya Ndicitirîti cia Tharaka ya Naiti na ya Negûrû, antû bara bateethagîiria na mbia, BTL na bangî baingî.

Ingûcookia nkaatho inyingî mûno kîrî antû bonthe bara bateetheereetie na njîra mwanya mwanya, wandikî bwa îbuku rîrî.

Ngai abûthaarime bwinthe,

Onesmus Kamwara
BTL Tharaka Project Leader

FOREWORD

For the last ten years Bible Translation and Literacy (BTL) has partnered with the Government of Kenya in implementing Mother Tongue Education (MTE) in schools among the Tharaka community.

This Standard 3 Science teacher's book in Kĩĩtharaka was developed by teachers, education officials from the Tharaka programme area and BTL staff and consultants. Earlier, before the production of the books in this series, BTL worked with the community whose language was previously unwritten to develop and produce a functional and acceptable orthography (writing system).

It is my hope that this book will lay a strong foundation to enable teachers to teach science. It is my desire to see that these books will become a stepping stone to the greater success and performance in the children's future learning process. The use of Mother Tongue in teaching and learning in schools has proved to enable learners to easily take their first steps in learning how to read, write and interact meaningfully with the physical world.

I believe that good quality learning is not only aimed at enabling the learners to be competent, productive and successful in their exams; but also at encouraging diversity and developing a generation of citizens who are proud of and well rooted in their cultural and traditional heritage.

I recognize and applaud the healthy partnerships that BTL has had with the Ministry of Education as represented by the Education Officials and the teachers. On behalf of BTL, I take this opportunity to thank all our partners for having tirelessly and selflessly contributed to the development, editing and production of this student book. I hope this contribution will go a long way to improve the quality of life through cultural and socio-economic development.

Rev. Peter Munguti
General Secretary,
Bible Translation and Literacy (BTL)
February 2012

MARA MARÎ KU

GÎCUNCÎ KÎA MBERE: Mwîrî wa muntû.....	1
GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ: Ûgima bwa mwîrî.....	5
GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ: Mîtî na imera.....	9
GÎCUNCÎ KÎA BINA: Mîgarûkîre ya ntugû	12
GÎCUNCÎ KÎA BITAANO: Nyamu	15
GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ: Rûûyî.....	19
GÎCUNCÎ KÎA MÛGWANJA: Mûthetu	22
GÎCUNCÎ KÎA BINANA: Irio	24
GÎCUNCÎ GÎA KEENDA: Inya.....	26
GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI: Mîkarîre ya into – ruuo.....	31
GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI NA KÎMWE: Kûûthia wîra	33

GÎCUNCÎ KÎA MBERE: Mwîrî wa muntû

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ gûtûmîra meetho / kwona kwathûrana mwariî na ûraya bwa into mwanya mwanya
- ❖ kûbuanania inya ya meetho ma wa muntû
- ❖ kwaranîria bagîtûmagîra mathithio.

Ririkana:

- ❖ Arutwa bakîthooma tûcuncî twa mwîrî i babatîrue bamenya ngûgî cia tûcuncî mwanya mwanya.
- ❖ Kîrî kîthoomo gîkî mwarimû akinyiirie mono meetho i gîcuncî kîra gîtûmîkaga kwona. Meetho imo moonaga ûraya na ûnene bwa into na antû bonaga mantû mama mwanya mwanya
- ❖ Kûringana na inya ya meetho mao.
- ❖ Kwaranîria na mathithio i njîra îmwê ya gûtûmîra meetho.

A. Gîcuncî gîa gûtetheeria kwona (meetho)

Mworooto:

Mûthiani gwa kîthoomo gîkî arutwa bakaûmba kwathûrana ûnene na ûraaya bwa into bagîtûmagîra inya ya meetho.

Îgiita: Reconi ithanthatû

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Kwona, mîgwani, kandi, into biinene, into biniini.
- ❖ Kwona aakubi, kwona araaya.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Into biinene na biniini kîraciini.
- ❖ Into mwanya mwanya nja ya kîraci.
- ❖ Cindano

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi ya 1 na 2: Kĩĩnene na kĩĩniini

- ❖ Îta mûrutwa umwe mbere ya kîraci.
- ❖ Mûnenkere cindano agwate na njara. Ûria arutwa bara bangî bauge i mbi mûrutwa ûyu agwete.
- ❖ Baingi bakaûmba kuuga imbi agwete îndî bara bangî batiûmba kuuga.
- ❖ Umîria mûrutwa ûûngî mbere ya kîraci na agwete îbuku na njara. Bara bangî i bakwîre imbi mûrutwa ûyu agwete.
- ❖ Arutwa bakaûmba kuuga imbi ûyu ûûngî agwete.
- ❖ Ûria arutwa, “ I gîntû kîrîkû kînene kîrî into bibu bîiri, n’îbuku kana i cindano?”
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya atî antû bamwe batiûmbaga kwona twinto tûra tûniini bwega. Înu yîithagîrwa îrî thîina yûmba kûthirua i ndagitaarî.
- ❖ Tongoria arutwa gûcûûba into mwanja mwanja nja ya kîraci kaingo baathûrana bira biniini na bira binene.
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya atî gîntû n’wa kîonekane kîrî kîniini mûno kîrî muntû ûmwe îndî gîntu gîku gîkoonekana kîrî kîĩnene kîrî muntû ûra ûûngî.
- ❖ Îra arutwa baincie. Baûrie imbi bakwona baincîtie.
- ❖ Bamenyithie atî batiûmba kwona gûtarî na werû kana baincîtie. Kenda muntû oona n’endaga werû amwe na kûrancûkia.
- ❖ Ririkana arutwa kumenyagîira meetho mao gûkûrûkîira kûthambia, kweba tîiri amwe na kûrigîiria tûnyamû kûthûngagîra meetho.

Reconi ya 3 na 4: Kûraaya na gûûkubî

- ❖ Andîka ntemwa î niini kîbaaûni.
- ❖ Ûria arutwa bonthe bathoome ntemwa înu.
- ❖ Bara barî nyuma nwa baremwe i kûthooma, baûrie baaye mbere baûmbe kûthooma ntemwa înu.
- ❖ Menyithia arutwa atî nwa tûremwe i kwona into bimwe n’untu birî kûraaya îndî twathi aakubî nabio twaumba kûbiona bwega.
- ❖ Arî gataaria, mwarimû atûmîre kandi i mbandîke ntemwa kûûria aana bamûthoomere ûmwe kwa ûmwe. Mwarimû abatîrue eethîrwa agîûkîiria kandi îmwe kwa îmwe, akarûngamia mwana kaingo aûmba kûmûthoomera.

- ❖ Arutwa bagwete n'arutwa barîkû bakûûmba kûthooma ntemwa irî gataaria.
- ❖ Menyithia arutwa atî antû bationaga mwonere ûmwe.
- ❖ Bamenyithie atî antû bamwe i baûmbaga kwona gîntû kîrî kûraaya îndî nwa baremwe i kwona gîntû gwa gîku kîrî aakubî. Bara bangî nabo n'wa baûmbe kwona gîntû kîrî bantû aakubî nabo îndî bakaremwa i kwona gîntû gwa gîku kîrî kûraaya. Îno yîgagua îrî thîîna yûmba kûthirua i ndagitaarî.

Reconi ya 5 na 6: Inya ya meetho ma antû

- ❖ Andîka caati irî na ntwemwa i nene na i niini.
- ❖ Gaania arutwa baîrî baîrî ûbanenkere caati îmwê îmwê ya ntemwa i nene na i niini kî waariî.
- ❖ Tongoria arutwa kûthooma ntwemwa inu ûmwê kwa ûmwê tûkundiini twao.
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya atî meetho marî na inya moonaga into birî kûraaya kana gûûkubi, biinene na biniini bûmwê.
- ❖ Baririkanie atî antû bationaga bûmwê na thîîna cia meetho nithiragua i ndagitaarî.
- ❖ Ûria arutwa biûria biorotithîrîtue kûririkana atî mîgwani nîtûmagîrwa kûthiria thîîna cia meetho.

B. Bionanîiria bia mantû mwanya mwanya

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Gûtûmîra bionanîiria (mathiithio) kuuga mantû mwanya mwanya.

Îgiita: Reconi ciîrî

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Bionanîiria
- ❖ Mworooto

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica
- ❖ Mîcooro

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi 1: Mathithio imbi?

- ❖ Ûria arutwa, ûmwe kwa ûmwe boonanie ûntû bagîtûmagîra bionanîiria na bara bangî bauge bûra bakuuga. Ûntû bûbû bûkabateethia kûûmba kûmenya kwaria na mîirî.
- ❖ Tûmîra bionanîiria biikai bira arutwa batirarûtha. Baûrie bakwîre bûra bikuuga.
- ❖ Menyithia arutwa atî bionanîiria i rwaria rwa kî mwîrî rwa kuuga ûntû bûna.

Reconi 2: Gûtûmîra bionanîiria

- ❖ Tongoria arutwa kûrûtha bionanîiria mwanya mwanya kwereeca mantû mana bara bangî bakîmataûraga na bakaremwa i kûmataûra, bara bakumarûthîite babataûrîre ndeni ya ikundi biao.
- ❖ Arutwa batikoonanie bionanîiria bia irumi.
- ❖ Ûria ikundi mwanya mwanya beere bara bangî bionanîiria bira bibakeniirie mûno rwariani rwao.

Macookio ma biûria

1. Meetho.
2. Biniini.
3. Kîbaaû.
4. Arî
5. Mwarimû acûûbîre bionanîiria bira arutwa bagûtûmîra kana i bia mma.

GÎCUNCÎ KÎA BIÎRÎ: Ûgima bwa mwîrî

A. Ûgima bwa mwîrî

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kwathûrana mantû mara meendekanaga kûgaiga Ûgima bwa mwîrî.
- ❖ Kûtheria boro na biomagîro

Ririkana:

- ❖ Mwanka agu arutwa i baiyî mantû magan'ona meegiî ûtheru bwao na baûmba kûthambia mîrî yao.
- ❖ Arutwa i baiyî kûtheria kîraci, kîeni na gûta matî ma rûko na njîra ira ciagîrîte, îndî batikûrî bakûmenya kûthambia boro na biomagîro. I baiyî gûtûmîra boro bwega.
- ❖ Kîthoomo gîkî kîrîarîria mantû ma kûthingata kûgea na Ûgima bwa mwîrî ta irio, kûnogoka, kûmaama, mîceetho, ndaawa na kûtheria kûra gûtûthiûrûkîrîte.
- ❖ Ririkana aana atî irio i kîra kîonthe tûrîyaga kana tûnyunyaga gûteethia mîrî yetû gûkûra îrî na inya na kenda tûtagwatangwa i mîrimo.
- ❖ Cûûgia kûbamenyithia irio mwanya mwanya bira birîyagwa n'antû ba gûntû mwanya mwanya.
- ❖ Ririkana, kûrîa irio na kûgweta baita kuumania na irio bibu i mantû mairî mwanya. Bûbû bûgateethia arutwa kûmenya gîtûmi gîa kûrîa irio bia mîthemba î miingî kaingo biteethia gwaka mîrî yao bantû a kûrîyaga irio bia mûthemba ûmwe mûtheeri.
- ❖ Îwithia arutwa baita ya gûceetha kûnogoka na kûmaama.
- ❖ Gweta baita ya kûthi cibitaarî twayua.

Bira twendaga kenda tûkûra na Ûgima bwa mwîrî

Mworooto

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûgweta into na mantû mara mendekanaga n'ûntû bwa Ûgima bwa mwîrî.

Îgiita: Reconi ithanthatû

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Ûgima, irio, kûnogoka, kûmaama, miceetho na ndagwa

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi 1: Mwîrî û mûtheru

- ❖ Onania caati ya mbica cia into bia kûtheria mwîrî ta cabuni, mûraci, taurû na mûraci wa magego.
- ❖ Ûria arutwa bagwete mariîtwâ ma into bibu.
- ❖ Ûria arutwa gîtûmi gîa kûtheria
 - ✚ ntundu.
 - ✚ magego
 - ✚ mwîrî na
 - ✚ njara mbere ya kûrîa.
- ❖ Tongoria arutwa kwarîiria gîtûmi gîa kûtheria mîrî yetû.
- ❖ Bamenyithie tûtheragia mîrî kaingo tûtanuunka naî na kûrigîiria njamuci ira itwayithagia.

Reconi 2: Irio

- ❖ Tongoria arutwa kûgweta gîtûmi gîa kûrîa irio.
- ❖ Teethia arutwa kûmenya bwega irio imbi.
- ❖ Arutwa baandîke itûmi bia biakûrîa ta
 - ✚ gûkuria mwîrî.
 - ✚ gwîkîra mwîrî inya na
 - ✚ kûrigîiria mîrimo.
- ❖ Tûmîra mbica ira irî îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 4** kwarîiria irio mwanya mwanya na gîtûmi gîa kû birîa.
- ❖ Ûria arutwa irî barîiyaga irio bibi birî îbukuuni rîao.

Reconi 3: Kûnogoka

- ❖ Arutwa bagwete bûra banogokaga barîikia kûruta ngûgî i mbûmo.
- ❖ Arutwa bagwete gîtûmi gîa kûnogoka.
- ❖ Tongoria arutwa kûthooma mbica îbukuuni rîao **karatati ka 5** kaingo baathûrana rîra babatîrue banogoka.

- ❖ Mwarimû na arutwa batuunge karwîmbo ga kûrutana atî kûnogoka i njîra îmwê ya kwaiga ûgima bwa mwîrî.

Reconi 4: Kûmaama

- ❖ Ûria arutwa irî bamaamaga, n'ûtugû kana i mûthenya.
- ❖ Ûria arutwa gîtûmi gîa kûmaama.
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya atî tûmaamaga kaingo tûnogoka.
- ❖ Arutwa bakaûmba kwathûrana bara bamaamaga mathaa maingî gatîgatî ka tûgeenke, aana banene kana aciaari.
- ❖ Tongoria arutwa kwarîiria i mathaa magana antû babatîirue kûmaama ndeni ya ntugû.
- ❖ Rwaria rûrû rûgatongoria arutwa kwathûrana mathaa mwanya mwanya mara mabatîirue kûmaamwa n'antû ba ûkûrû mwanya mwanya ndeni ya ntugû.

Reconi 5: Mîceetho

- ❖ Ûria arutwa gîtûmi gîa gûceetha ûri mworooto wa kûbamenyithia atî gûceetha i njîra îmwê ya kûnogokia mwîrî.
- ❖ Ririkania arutwa atî mîceetho îmwê n'wa îreteere mîirî yao ngurario kana kûbathugaria kwogu babatîirue baceetha na ûmenyeeri bûnene.

Reconi 6: Ndagwa

- ❖ Ûria arutwa n'ata bamenyaga barî baayie, na warîirie macookio maa.
- ❖ Mwarimû aûrie arutwa kûgweta bûra antû barûthaga baayua.
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya atî mwîrî n'wendaga ndagwa îgiita na îgiita na muntu aayua athiiyaga cibitaarî.
- ❖ Ereithia arutwa atî kûtheria gûntû kûra tûkaraga na kûra gûtûthiûrûkîrîte i njîra îmwê ya kûrigîria kwayua.

B. Kûtheria bîoro na biumagîro

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba

- ❖ Kûthambia kîoro na kiumagîro.

Îgiita: Reconi ithatû

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Moopa, mûraci, kiumagîro, kîoro

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Cabuni, mûraci, rûûyî, moopa

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Kûrûkîîra na arutwa mantû mara baathoomire îgûrû rîa kûthambia kîoro na kiumagîro.
- ❖ Ririkania arutwa atî i babatîîrue gûtûmîra na kûmenyeera boro bwea.
- ❖ Tongoria arutwa kûgweta itûmi bia kûthambia boro na biomagîro. Bakaûmba kuuga atî biarega kûthambua bwea, boro na biomagîro i bikanuunka naai.
- ❖ Menyithia arutwa atî rîra bakûthambia boro na biomagîro babatîîrue beekîra into bia kûrigîîria njara na magûrû, tabio iratû bia makobokobo na ngirûbu cia njara.
- ❖ Tongoria arutwa kûruta ngûgî îra îrî îbukuuni rîa mûrutwa
karatati ga 8 - 9

Macookio ma biûria

1. Ûtheru.
2. Gûkura, kûrigîîria mîrîmo na gwîkîra mwîrî inya.
3. Kûnogokia mwîrî, kwongeera ûgima bwa mwîrî.
4. Kîoro kîa rûûyî, kîoro kîa îrinya.
5. Kûrigîîria mûruke û mûthûûku na ngi.

GÎCUNCÎ KÎA BITHATÛ: Mîtî na imera

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba

- ❖ kwathûrana imera bia gûntû mwanya mwanya
- ❖ kûgweta ûteethio bwa imera kîrî muntû.

Ririkana:

Mwanka agu arutwa ibathoomeete mantû meegiî imera na mîtî îra îkûraga gûntû mwanya mwanya.

I baiyî mariîtwa mayo na tûcuncî mwanya mwanya twa mîtî.

Kîthoomoni gîkî, arutwa bakathooma imera mwanya mwanya kûringana na kûra bikûraga.

A. Mîtî ya gûntû mwanya mwanya

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba

Kwathûrana mîtî / imera bira bikûraga gûntû mwanya mwanya.

Îgiita: Reconi cîrî

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Biakûrîa, biakûnyua, kûrîithia, nguo, ndagwa, mûgunye, ûthongi, rwinci, rwego ...

Into bia kûthooma / kûthoomithia:

- ❖ Imera bira bionekanaga ntûraani.
- ❖ Mîcooro na mbica cia imera mwanya mwanya.
- ❖ Maciaro ma imera mwanya mwanya.
- ❖ Caati.

Reconi ya 1 na 2

Kûthooma / kûthoomithia

Tongoria arutwa nja ya kîraci bacûûbe imera kîeniini, rûteere rwa njîra, ikuumbo na kîeniini gia cukuru.

- ❖ Tongoria arutwa kwarĩria gũntũ mwanja mwanja kũra gũkũraga imera mwanja mwanja ntũraani ciao.
- ❖ Arutwa ibagwete mariitwa ma imera bira baiiyĩ i bikuraga gũntũ gũku.
- ❖ Tũmĩra ĩbuku rĩa aana **karatati ka 11** kũbeewithia mĩkũrĩre ya imera mwanja mwanja gũntũũni kũra bikũragĩra.
- ❖ Gweta imera mwanja mwanja kenda arutwa bongera mara mangĩ.
- ❖ Tongoria arutwa gũcoora mũraba ta ũyũ ũrĩ aaga ruungu kwonania kĩmera na kũra gĩkũraga

Kĩmera	Kũra gĩkũragĩra
Mpempe, mwere, ndengũ	Mũũndani
Ndara, mĩrũgũyũ, mĩrindurindũ	Inyakaani
Nthanje, mĩramba, mĩrindũrindũ	Mariani
Mĩcaabi, mĩangua, mĩthegeyiũ	Irĩmani
Mĩkũyũ, mĩare, mĩgũũnga	Makumbo
Mĩthũũri, marigũ ma ũcũnkũ	Ng'aarũũni
Mĩtĩĩni ĩra ĩĩngĩ	Mĩgumo, thĩĩna

B. Mĩtũmĩkĩre (baita) ya imera kĩrĩ antũ

Mworooto:

Mũthiani wa kĩthoomo gĩkĩ mũrutwa akaũmba:

- ❖ kũgweta na kwarĩria baita y aimer mwanja mwanja kĩrĩ muntũ.

Īgiita: Reconi ithanthatũ

Mĩgambo ya gĩtũmi

- ❖ Irio, ndagwa, kũrĩĩthia

Into bia kũthooma / Kũthoomithia

- ❖ Mbica, mĩcooro, imera biongwa na
- ❖ Into biirũthe kuumania na imera.

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi ya 1 na 2: Irio kuumania na imera

- ❖ Ûria arutwa bagwete mîthemba ya irio bira barîiyaga.
- ❖ Tongoria arutwa kwathûrana irio bira biumanagia na imera kîrî bibu bagweta.
- ❖ Ara gûkûûmbîka, tongoria arutwa kuuma oome ya kîraci gûcûûba imera bira bitûmîkaga ta irio mîndaani îra îrî akubî na cukuru.
- ❖ Tongoria arutwa gûcoora mûraba kwonania mîthemba ya imera bira bitweyaga irio, ta bûra kwonaniîtue **karatatiini ka 12** îbukuni rîa mûrutwa.

Reconi ya 3: Ndagwa kuumania na imera

- ❖ Tongoria arutwa kwarîiria imera bira boonaga bigîtûmîrwa n'aciaari baao kûthondeka ûgîma bwa mîîrî.
- ❖ Tongoria arutwa gûcoora mûraba kwonania imera bira bitûmikaga ta ndagwa.

Reconi ya 4 na 5: Imera bia mbaû, gwaka na ma indasitîrî

- ❖ Tongoria arutwa kwarîiria baita ya mîtî ûntûûni bwîgî mbaaû, ta gûtuma itî ndeciki, meetha wa kûrûtha nyomba.
- ❖ Mwarimû atongorie arutwa kûmenya atî mîtî nitûmikaga kûthondeka mabuku ma-indastîrîini.
- ❖ Imera bingî ta baamba i bitûmagîrwa kûruta ndigi cia gûtuma nguo.
- ❖ Mwarimû atongorie arutwa kwathûrana imera bira bitûmagirwa kûruta ndigi cia gûtuma mîkanda, ta nkonge, nkûno na mbûcwa.

Reconi ya 6: Baita ciingî

Mwarimû na arutwa baarîirie baita ciingî cia imera ta:

- ❖ Kûthongamia – maûa, ncigo na ngûma.
- ❖ Kwiriga – ndarû, mîbobua, mîgookora, mîgaa, mîng'ooro, kayiaba, ncomoro.
- ❖ Mûgunye – mîtî ya mîthemba îmiingî.

Macookia ma biûria

Macookio monthe maringane na kîthoomo gîkî.

GÎCUNCÎ KÎA BINA: Mîgarûkîre ya ntugû

A. Mîgarûkîre ya ntugû

Mworoto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Gûcûnkûûna na kwathûrana mîgarûkîre ya ntugû.
- ❖ Gûtûmîra ndwano na kwonania mîgarûkîre ya ntugû.
- ❖ Kwarîrîa wîra cia ûrîmi kagiita ka thaano na ka mbura.

Ririkana:

Mwanka agu bakinyîite arutwa ibakûrûkîrîte magiita ma mîthemba mîgarûkîreni ya ntugû.

Bamwe baago baûmba kwîthîrwa bangaangîte gûntû kwingî mwanya na kûra baciarîrîtwe / bakûrîrîte na bakaûmba kwîthîrwa boonete moogarûku mana ndeni ya mîgarûkîre ya ntugû.

Ûntû bûbû bûgateethia mûno ndeni ya kwandîka mîkarîre na mîgarukîre ndeni ya ntugû îmwe kûthi kîrî îra yîingî. Mîgarûkîre îno nîcencagia kuuma gûntû kûthi kûra kûngî.

B. Kwandîka mîkarîre ya ntugû

Mworoto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba gûcûnkûûna na kwandîka mîgarûkîre ya ntugû.

Îgiita: Reconi cîrî

- ❖ Kana nkûrûki kûringana na bûra kwandîka kwa mîkarîre ya ntugû gûkari.

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Mwathû, matu, mbura, kûrî na riûa
- ❖ Gûkiri kii.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Caati, mîcooro, mbica

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi ya 1: Gûcûnkûûna mîgarûkîre ya ntugû

- ❖ Gûkûrûkîra mantû mara bathoomete, ûria arutwa biûria îgûrû rîa mîgarûkîre ya ntugû kwa ngerekano:
 - ✚ Rîra gûkuura antû beekagîra nguo ikari ata?
 - ✚ Rira kwarîite antû beekagîra nguo ikari ata?
 - ✚ I rwano rûbi rumba gûtûmîrwa kwonania atî kûrî na matu.
 - ✚ Rîra kûrî na mbura i rwano rûbi rumba gûtûmîrwa kwonania bu?
- ❖ Tûmîra ndwano ira irî îbukuni rîa arutwa **karatati ga16** gûtongoria arutwa kûmenya mîgarûkîre ya ntugû bagîtûmagîra ndwano.
- ❖ Arutwa baume oome maita magan'ona ndeni ya ntugû gûcûnkûûna mîkariî ya ntugû i kenda bakamîrekondi mûrabani.
- ❖ Kûbatongoria kweregwa baûrie biûria ta bibi:
 - ✚ Kûrî na mwathû, matu, ruuo kana igûkuura?
- ❖ Beere bacookie biûria bibi na nîra ya kwandîka mûrabani.
- ❖ Menyithia arutwa ati macookio maa makoona marî na mwanya kûringana na kagiita kara bakuuma nja gûcûnkûûna mîkariî îno.
- ❖ Ririkana arutwa ati bagatûmira ndwano kwandîka mîgarûkîre ya ntugû inu baûmba kwoona.
- ❖ Batongorie kûrûtha ndwano cionthe cia mîgarûkîre ya ntugû.

Reconi ya 2: Kwandîka mîgarûkîre ya ntugû.

- ❖ Mwarimû atongorie arutwa kwandîka macûnkûûno maa mûrabani ta bûra gwonaniitue îbukuni rîago **karatati ka 17**
- ❖ Kwandîka kunthe kûrûthwe na ndwano ira baarîkia kûthooma.

C. Wîra cia ûrîmi magiita ma mbura na thaano

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ kûgweta wîra ira irutagwa îgiitani rîa mbura na thaano.

Îgiita: Reconi cîrî

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Mûrîmi, thaano, mbura, kûrîithia, kwanda, gûketha.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica cia ûrîmi mwanya mwanya bûra bûrûthagwa ntûûrani.

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Tongoria arutwa kwarîîrîa mbica ira irî mabukuuni maa **tûratati twa 18-20.**
- ❖ Ûria arutwa bagwete i kagiita karîkû ûntû bûna bûgûkarîka.
Kwa ngerekano:
 - ✚ Irî antû baandaga?
 - ✚ Irî babuîragîira imera?
 - ✚ Irî bakethaga?
 - ✚ Irî baungaga?
- ❖ Macookio ma biûria bibi magatethia arutwa kûgweta kîthoomo gîkî.

Reconi ya 2: Kûrîithia

- ❖ Tongoria arutwa kwathûrana ûrîmi bwa imera na bwa ndîithia cia nyamû.
- ❖ Bamenyithie atî ûrîithi bwa nyamû ta ng'ombe, mbûri, ng'ondû, ngûkû na ciingî imbiingi gwa nabu n'ûrîmi
- ❖ Ririkania arutwa atî ûrîithi bwa nyamû taino kinya bu
Ibûtegemagîra mîgarûkire ya ntugû mantûûni meegiî ndîithia yacio.

Macookio ma biûria

1. Mwathû, mbura, matu, ruuo, gûkiri kii.
2. Mwarimû acûnkûûne mîcooro ya arutwa
3. Ruuo.
4. Mwathû
5. Mwarimû atongorie arutwa kûgweta mantû mama.
6. Thaano.

GÎCUNCÎ KÎA BITAANO: Nyamu

Mworooto:

Mûthiani gwa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Gûcûnkûûna mîtugo ya tûnyamû tuniini.
- ❖ Kûmemyeera nyamû cia mûciî.

Ririkana:

- ❖ Gwa ta bûra arutwa bathoomire mantû meegiî imera na kûra bikûraga, n'wa tabu bakathooma gîcuncî gîkî gîkwarîiria nyamû.
- ❖ Nyamû mwanya mwanya itûraga gûntû mwanya mwanya kûra ciûmbaga kûruta irio biacio, mwanya wa gûtûûra na guuru bwa gûtûûra itarî na ugwati.
- ❖ Kenda mûrutwa eeregwa mîtugo îno ya nyamû, mwarimû naagîrîte abatongoria gûcûnkûûna gûntû mwanya mwanya kûra nyamû inu itûûraga, ûrî mûciî gwacio.
- ❖ Ûcûnkûniini bwao, arutwa batongorue kûthooma mûthiîre wa tûnyamû tûra tûniini îndî bakimenyagîira batigatûtongange nû'ntû tûmwe twatu itûrûmanaga.

A.-B. Mîtugo ya nyamu iniini na mûthiîre yacio

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Gûcûnkûûna mûthiîre wa tûnyamû tûniini.

Îgiita: Reconi îmwe

Mîgambo ya gîtumi

- ❖ Mûtugo, mûthiîre

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica na mîcooro ya tûnyamû tûniini

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Tongoria arutwa kûgweta mariîtwa ma tûnyamû tûniini tûra baiyî.
- ❖ Ruta arutwa oome ya kîraci gûceria na gûcûnkûûna mûthiîre ya tûnyamu tûniini.
- ❖ Tongoria arutwa kûûyûrîiria mûraba ûra ûrî îbukuuni rîao **karatati ga 23** bagîtûmagîra mîgambo îno:

Kûbuurûka, kûthûngûtha, gûkura, kûthi na magûrû gwîkururia,
kûthambîra

Riitwa rîa Nyamû	Mûthiire
Mpandi	
Maginyo	
Nyoni	
Ntoong'o	
Ngi	
Njoka	
Kîura	
Îkûyû	

C. Kwîrigiîria kwa nyamû i niini

Mworoto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Gûcûnkûûna bûra tûnyamû tûniini twîkabagîira / twîrigagîria.

Îgiita: Reconi cîîrî

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Gwîkûnja, kûratha na rûguarû, kûruma, kwîbitha, kûbuurûka.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica, caati
- ❖ Tûnyamû tungwa

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Tongoria arutwa kûmenya bûra tûnyamû tûniini twîrigagîria ûgwati gûkûrûkîra kûthoma mbica îbukuni rîa mûrutwa **karatati ka 24**.
- ❖ Ruta arutwa oome ya kîraci na ûbatongorie gûcûûba bûra tûnyamû tûniini twîrigagîria ûgwati. Arutwa ibatonge tûnyamû tûra tûtabuurûkaga bagîtûmagîra tûmîti indî batigatoonge kana bakinya gûûkubî na njoka.
- ❖ Bacokie kîraciini na ûbatongorie kûgweta ûmwe kwa ûmwe bûra boona tûnyamû mwanya mwanya tûkîrûtha rîra twatoongwa.
- ❖ Tongoria arutwa kwandika ûcûnkûûni bwao mûrabani ta ûûgû.

Kanyamû	Mwîrigîrie
Njûki Mûguongoro Nyoni Kîrabutia Kîmbu Kîn'gaarurî Na tûngî twiingî	

Njîra cia kûmenyyera nyamû cia mûcîi

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî, mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kûmenya njîra cia kûmenyeera nyamû.

Îgiita: Reconi cîrî

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Kûrera, kûnywithia gwakîra

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica ikwonania ûmenyeeri bwa nyamû cia mûcîi.

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Tongoria arutwa gûtarania baita cia nyamû cia mûcîi.
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya moobataru ma nyamû cia mûcîi i kenda bamenya gûciingîria mmo.

- ❖ Ariĩria moobataru ma nyamũ inu na baita yacio.
- ❖ Arutwa bathoome mbica ira irĩ ĩbukuni rĩao **karatati ka 25** baũmbe gũkwĩra n'ũrutani bũrĩkũ nyamũ inu ikwegwa.
- ❖ Tongoria arutwa kũgweta njĩra ciingĩ cia kũmenyeera nyamũ cia mũciĩ ta:
 - ✚ Kũrĩĩthia
 - ✚ Gwakĩra nyomba.
 - ✚ Gũcirigita / kũragũrĩra na ndagwa.
 - ✚ Kũbwĩrĩĩra nkũba.

Macookio ma biuria:

Macookio ma biũria bibi bionthe maringane na bũra arutwa barĩĩkĩtie kũthoomithua.

GÎCUNCÎ KÎA BITHANTHATÛ: Rûûyî

Mworoto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ kûgweta njîra mwanya mwanya cia gûkamata rûûyî
- ❖ kuuga njîra cia kûtheria rûûyî
- ❖ kwaiga rûûyî rûtheru rwa kûnyua.

Ririkana:

- ❖ Arutwa ibarîkîtie kûmenya kaumo ka rûûyî na ûtûmîri bwaru. Kwogu kîthoomoni gîkî mwarimû abuirîtwe arutana mûno njîra cia gûkamata rûûyî, kûtheria rûûyî rwa kûnyua na ûmenyeeri bwaru.
- ❖ Kûri na gîtûmi mwarimû kûririkania arutwa kaumo ka rûûyî kaingo boona ûbatu bwaru gûkamatwa kuuma noogo mwanka ara rûkwendekana gûtûmîrwa.

A. Gûtaa rûûyî

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûgweta njîra mwanya mwanya cia gûkamata/gûtaa rûûyî.

Îgiita: Reconi îmwê

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Gûkamata, îng'ooi, baicikiri

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mbica na mîcooro ya mîkamatîre ya rûûyî.

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Ririkania arutwa gûtarania gûntû mwanya mwanya n'obatongorie gûcûûba mbica ira irî îbukuuni rîao **karatati ka 27**.
- ❖ Arutwa bacoookie biûria bira birî îbukuuni rîao **karatati ka 28**, kwîririkania mara bathoomete.

B. Kûtheria rûûyî rwa kûnyua

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kwereca nîîra imwe cia kûtheria rûûyî rwa kûnyua.

Îgiita: Reconi inya

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Rûûyî rwega, gûcamûkia, gûcuunkuuna

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Ikuru bia gûkamata rûûyî / mîtûngî
- ❖ Cûûria, caati, gatambaa katheru, gacûnki
- ❖ Mûthanga, mwanki

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi ya 1 na 2

- ❖ Ûria arutwa kana rûûyî ruunthe i rwega rwa kûnywa. Baûrie ikî n'ûntû rûûyî rûmwe na rûmwe rûtaabwîrîte rûnywîgwa.
- ❖ Tongoria arutwa kûmenya ûbatu bwa kûnyua rûûyî rûtheru.
- ❖ Ereeca arutwa atî rûûyî rwa mûkunu n'wa rûkembwe rûkathera cwe.
- ❖ Tongoria arutwa gûkemba rûûyî bakîthingatagîîra matagaaria mara merecetwe îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 28-30**
- ❖ Kinyîîria atî rûûyî wana rûkîonekaga ta rûûtheru mûno rûtibwîrîte kûnywîgwa rûtarî rûcamukie.

Reconi ya 3: Gûcamûkia rûûyî rwa kûnyua

- ❖ Ereecera arutwa atî gûcuunka / gûkeemba rûûyî gûtirutheragia cwe bûra rûûmba kûnywîgwa gûtarî na ûgwati. Gûcunka rûûyî akî gûtithiragia rûko ruunthe na gûtiûragaga njamuci ira ciayithagia muntû.
- ❖ Tongoria arutwa kûtherûkia rûûyî rwa kûnyua bagîtumagîra curia întheru, gîkunîkîrî kîîtheru.
- ❖ Arutwa bacûnkûûne bwega bûra rûûyî rûkaraga rûkîtherûka.

- ❖ Ririkania arutwa atî rûûyî rwatherûkua rûbwîrîte kwaigwa rûkaamba kwora mbere ya kûnywîgwa, îndî rûgaigwa bantû eega na aatheru.

C. Kwaiga rûûyî rûtheru rwa kûnyua

- ❖ Ûria arutwa bakwîre bûra bamenyagîira rûûyî rwa kûnyua.
- ❖ Bainyîirie kûmenya atî rûûyî rûbwîrîte rûgaigwa bantû aatheru na kûrukunîkîra na nkunîki îmbitu kenda rûko rûtathuungîra.
- ❖ Onia arutwa mbica îbukuuni riao **karatati ka 31**

Macookio ma biûria

1. Njamuci
2. Biitheru.

GÎCUNCÎ KÎA MÛGWANJA: Mûthetu

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kwathûrana mîthemba ya mûthetu mwanya mwanya.
- ❖ Kwathûrana mûthetu ûra mwega wa yûûmba / kûûmba.

Ririkana:

Kûûmba na mûthetu n'ûntû bûkenagia aana mûno. Arutwa ibaceethaga na mûthetu gwa kîra ntugû, bakîruthaga nau mantû mwanya mwanya.

- ❖ Nenkeru arutwa kaanya ga kwaria mantû meegiî mûthetu.
- ❖ Arutwa ibarîkîtie kwathûrana gatî ka mûthetu ûmwinyu na ûrî makerenyangwa (ûtarî mwinyu) gûkûrûkîira gûcwinyainya.
- ❖ Kîthoomo gîkî gîkabateethia kûbangania mîthetu ndeni ya ikundi mwanya mwanya kûringana na mîthemba yaau.
- ❖ Arutwa bakaathûrana mîthetu îno kûringana na rangi na gwinyu bwayo.
- ❖ Ririkana rangi ya mûthetu mûnna îringanaga na kûra mûthetu ûyu uumîte.

Kwa ngerekano, gûntû kûmwe n'wa kwîgue kûrî na mûthetu ûmûtune ta yûûmba kana ûmûyirû.

A. Mîthemba ya mûthetu

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kwathûrana mîthemba mwanya mwanya ya mûthetu.

Îgiita: Reconi inya

Mîgambo ya gîtûmi:

- ❖ Yûûmba, mûthanga / nthangathî mûthetu wa mûûnda.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Rûûyî, mîthetu mwanya mwanya, mîkeebe.

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi ya 1 na 2: Kwathûrana mîtheemba ya mûthetu

- ❖ Ûria arutwa bareete mîthetu kuuma gûntû mwanya mwanya.
- ❖ Arutwa ibarute ngûgî îra bakwenda na mîthetu yao îtari na rûûyî na bakwîre bûra bakwîgua îkari.
- ❖ Tongoria arutwa gwîkîra mîthetu înu rûûyî na banyainye wa ta agu mbere.
- ❖ Ûria arutwa bagwete bûra mîthetu înu îtûmagîrwa.
- ❖ Amwe na arutwa, arîiriani ûtûmîri bwa mîthemba ya mûthetu.

Reconi ya 3 na 4: Kûûmba na yûmba

- ❖ Tongoria arutwa gûtumîra mûthetu wa yûûmba kûûmba into ta:
 - ✚ ikombe.
 - ✚ nyamû cia kwîthuurîra.
 - ✚ meetha.
 - ✚ itî.
- ❖ Arutwa bagaige into biao gakoonani ga kîraci kaingo biûma.
- ❖ Tongoria arutwa kûraitha into bira baûmbîite mbere na mîthetu mwanya mwanya. Bimwe bikooneka birî bing'enyukaangu.
- ❖ Baûrie bakwîre into bira bing'enyûkaangu ibira bia mûthetu ûrîkû?
- ❖ Ibagwete i bia mûthetu ûrîkû bitarî bing'enyukangu kaingo ûbamenyithia atî mûthetu wa yûûmba nuu mûthetu ûmwega wa kûûmba.

Macookio ma biûria

1. Makara
2. Yûûmba.
3. Mûûnda.
4. Yûûmba.
5. Mûthaanga.

GÎCUNCÎ KÎA BINANA: Irio

Mworooto:

Mûthiani gwa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûgweta mîtugo îmiêga rîra akûrîa.

Ririkana:

Kîthoomo kîa irio ikîathoomithirue kîraci kîa mbere na kîa biîrî. Arutwa ibaiyî mîthemba ya irio îra îriyagwa kwao na îra îkûragua noo. Arutwa ibaiyî gûtûmîra irio na nîra ira ciagîrîte cia ûtheru.

Kîthomoni gîkî arutwa bakathooma nthoni imbega rîra bakûrîa.

Mwarimû akîthomithia nathingatîre nthoni cia antû mwanya mwanya rîra bakûrîa.

Mîtugo îmiêga rîra ûkûrîa

Mworooto:

Mûthiani gwa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kwathûrana nthoni imbega cia kûrîa na gûcitûmîra rîra akûrîa

Îgiita: Reconi ithatû

Mîgambo ya gîtûmi

❖ Nthoni imbega, gutagunya, irio, gwîtîga.

Into bia kûthooma / na Kûthomithia

❖ Irio biruge, matunda, rûûyî

Kûthooma / Kûthomithia

❖ Ûria arutwa i maita Magana barîyaga gwa ntugû. Tongoria arutwa kûmenya atî gwana kûnyua caai îtarî na gîntû kingî n'wa kûrîa.

❖ Ûria arutwa bûra bakaraga nthî bakerîa na into bîra batûmagîra bakîrîa.

❖ Tongoria arutwa kûmenya i mwanka nthoni itûmîke rîra ba kûrîa.

❖ Tongoria arutwa kwarîria nthoni imbega rîra ba kûrîa ta:

⬇ kûthamba njara mbere ya kwambîiria kûria

⬇ kûromba mbere ya kwambîiria kûria na kûgirangia njara na gîtambaa

⬇ tongoria arutwa kûmenya mantû mama ti meega rîra bakûrîa:

kwaria irio birî kanyua

✚ kûgirangia njara na nguo

✚ gûkuyîiria into birî araaya nawe

✚ gwakîra irio biingî.

- ❖ Nenkeru arutwa irio bira bareteete na ubaûrie barîe bagîtûmagîra
nthoni imbega ira cionanîtue îbukuuni rîao **tûratatiini twa 39- 42**

Macookio ma biûria

1. Ûmûthûûku.

2. Mwarimu atongorie arutwa kunenkanîra mîtugo îmîthûûku.

3. Mwarimû atongorie arutwa kugweta mîtugo îmîega.

GÎCUNCÎ GÎA KEENDA: Inya

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kûbîndûra werû.

Ririkana:

- ❖ Gîcuncîni kîa mbere arutwa i bathoomire atî tûtûmagîra meetho kwona îndî rîra kûrî na werû. Gîku ikîo gîtûmi antû batoonaga mwinduni.
- ❖ Rîra werû bwagwîra gîntû, gîntû gîku kîbîndûraga werû gîkabwerekeria meetho meetû, na irîo tûûmbaga kwona gîntû gîku.
- ❖ Kûri into bimwe biûmbaga kûbîndûra werû bunthe bûra bwakigwîra, ta kîyici. Into bimwe bibîndûraga kawerû kaniini na bira bingî bikameranîria werû bunthe, kwa ngerekano gîntû kîyirû gîkuuyagia na kûmeria werû akubî bunthe na îkîo gîtumi gîntû kîyirû gîtoonekanaga bwega mwinduni.
- ❖ Arutwa ibarîkîtie kûmenya kûrûtha irundu na into mwanya mwanya.
- ❖ Îthîrania into bingî bira bikengkakengaga gûtetheeria arutwa kûûmba kûbîndûra irundu, ûntû bûra bagakeneera mûno.

A. Kûbindûka kwa werû

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:-

- a) Kwathûrana into bira bibîndûraga werû.
- b) Kûbîndûra werû bagîtûmagîra into bigûkengkakenga.
- c) Gûtûmîra iyici kworotithîria werû intoni binna.

Îgiita: Reconi inya

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Kîyici, gûkengkakenga, gûtendera, kûbindûka

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Kîyici, into bia gûkengkakenga, mabaati, tooci, karatati kayerû, karatati ka rangi, nguo înjirû, rûbaaû.

Kûthooma / Kûthoomithia

Reconi ya 1 na 2: Into bira bibîndûraga werû

- ❖ Tongoria arutwa gûcûûba mbica îbukuuni rîao **karatati ka 43**.
I bakwîre bûra bakwona.
- ❖ Nenkerâ arutwa into bia kûbîndûra werû.
- ❖ Arutwa batûmîre into bibu (barî nja ya kêni) kûbindûra werû
bakîorotithagîria rûthingoni rwa kîraci, kîrî mûrutwa ûra ûûngî na
mîtîni.
- ❖ Tongoria arutwa gûcokia biûria îgûrû rîa bûra baûmba kwona werû
bûkîbîndûkanga intone mwanya mwanya bagîtûmagîra into bîra
bigûkengakenga bia mîthemba îmiingî.

Reconi ya 3 na 4:

A. Mayû

Mworoto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kwathûrana mwerekero wa mayû.
- ❖ Kwathûrana bûra mayû mwanya mwanya matûmenyithagia.

Ririkana:

Mayû maumanagia na kûringithania kana kwinainia into. Kûrî ara mayû
maumaga na meegûikaga na nteere cionthe.

Mayû mwanya mwanya matûmenyithagia mantû mwanya mwanya.

Arutwa bakathooma kwîgua mayû na bûra maugaga.

B. Mwerekero wa mayû

Îgiita: Reconi ciîrî

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Nteere cia mayû, kûthikîria, gwincia

Reconi ya 1: Into bia kûthooma / Kûthoomithia

Nkengere, gatambaa katheru, mîkebe, into bia kûruta mayû

Kûthooma na kûthoomithia

- ❖ Ûria arutwa baincie, bakire kii na bathikîirie mayû kuuma kûra kûbathiûrûkîîrite.
- ❖ Bantû a kagiita gakai, ûria arutwa baincûkie. Baûrie ûmwe kwa ûmwe athingatîire mayû mara aûmbire kwîgua na rûteere rûra ameegwîre.
- ❖ Ruta arutwa oome ya kîraci ûbagaanie ikundi bigan'ona.
- ❖ Tongoria arutwa kwogana meetho na gatambaa katheru, (ûmwe gwa kagiita) na boogeetwe bathikîirie mayû kuuma nteere cionthe.
- ❖ Ariani mantû mamu na arutwa na mûthiani ûbamenyithie atî mayû mathiyaga na nteere cionthe.

Reconi ya 2:

C. Kwathûrana mayû mwanya mwanya

Mworoto:

Mûrutani akaûmba kwathûrana mayû mwanya mwanya na bûra maugaga.

Mîgambo ya gîtûmi:

- ❖ Kwania, kuuga mbu
- ❖ Gûkunia.
- ❖ Kûringa mpî, ndiramu
- ❖ Kûrîra
- ❖ Kîng'ooro
- ❖ Kûringa nkengere

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Arutwa bongwa.
- ❖ Ndiramu.
- ❖ Nkengere.

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Ûria arutwa bagwete kaumo ga tûyû twa mîthemba mwanya mwanya.
- ❖ Gûkûrûkîîra biûria, ûria arutwa bauge bûra tûyû mwanya mwanya tuugaga.

Kwa ngerekano:

- ✚ Ncamba ya ng'ombe ikunagia imbi?
- ✚ Mbûri yaanîtie tûmenyaga ata?
- ✚ Kîng'ooro gîa nkaarî gîtûmenyithagia ata?
- ❖ Kûrî nkaarî kîng'ooro kîayo kîaragia ta ikûrîra, i nkaarî mbi? Kîng'ooro gîku gîtûmenyithatia ata?
- ❖ Nkengere itûmagirwa kû? Yaaringwa itûmenyithagia ata?
- ❖ Antû baringaga mpî kaagiita karîkû?
- ❖ Antû baugaga mbu ikî? Twaîgua mbu tûrûthaga ata.
- ❖ Biûria ta bibi na bingi biingî bigatongoria mûrutwa kwathûra mayû mwanya mwanya na bûra matûmenyithagia.
- ❖ Arutwa bathoome meereco ma tûyû mwanya mwanya na bûra tuugaga ibukuuni ria mûrutwa **karatati ka 43**.

Macookio ma biûria

1. Nteere cionthe.
2. Matû.
3. a) Ûrûrû kana kûmaka
b) Gîkeno ta kîa nyambura.
c) Antû barûthe ûntû bûngî.

D. Kûthima mûrugutîra

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kwathurana atî mwîrî na gwîgue ûrî na mpio kana mûrugutîra.
- ❖ Kûthima mûrugutîra agîtûmagîra thamometa.

Îgiita: Reconi îmwê

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Kûthima, mpio, mûrugutîra, thamometa.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Thamometa

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Ririkania arutwa atî mwîrî ûmba kwîgua ûrî na mpio kana mûrugutîra.

- ❖ Ûria arutwa bagwete into bingî bira biûmba kwîgua birî na mpio kana mûrugutîra.
- ❖ Ûria arutwa bacûûgie kuuga bûra gîntû kîrî mpio kîumba gwîkîrwa mûrugutîra.
- ❖ Kwa ngerekano, rûûyî rwa mpio rûkatherûkua rwagîta mûrugutira.

Ngûgî ya kûrûta:

- ❖ Thingata matagaaria mara marî îbukuuni rîa mûrutwa **karatati ka 44-45**.

Macookio ma biûria

1. Thamometa.
2. Ndigirii.

GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI: Mîkarîre ya into - ruuo

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba:

- ❖ Kwonania ruuo irûkaraga mûthetuni.
- ❖ Kwonania ruuo irûkaraga rûûyîni.

Ririkana:

- ❖ Ruuo îgîntû kîîgwîkaga na rîmwe ikîonekanaga. Ruuo rûkûthi irwîgwîkaga na mîîrî yeetû na rîra rûkûûmbûra tîîri itûmîonaga. Ririkana ruuo ruungwa rûtionagwa na meetho. Ruuo rutûthiûrûkîrîte rûrî gûntû ta mîkebeni na mîbirani.
- ❖ Arutwa ibaiyî ruuo irûkûûruga mîtî na kûûmia nguo.
- ❖ Kîthoomo gîkî kîrînyîiria kwonekana kwa ruuo mûthetuni na rûûyîni.
- ❖ Kwîthîrwa ruuo rûtûmîkaga ni nyamû na into biingî bingî nwa mwanka ruuo rwîgue rûrî muthetuni na rûûyîni nûntû nî ûtûro bwa into mwanya mwanya.

A. Ruuo mûthetuuni

Mworooto:

- ❖ Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kwonania ruuo irûkaraga mûthetuuni.

Îgiita: Reconi îmwê

Mîgambo ya gîtûmi:

- ❖ Ruuo, mbûûyû na mûthetu

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Mûthetu, rûûyî, mîkebe

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Tongoria arutwa kûrutha ikundi kûthingatîira bûra bagana.
- ❖ Tongoria arutwa kûrûtha bura beerîtwe îbukuuni rîao **karatati ka 48 îtagaaria rîa i-iv**. Baire boonorie rûûyî mpoora kenda mbûûyû cionekana bwega.

- ❖ Ûria gwa gîkundi gîkwîre bûra boona.
- ❖ Batongorie kûmenya atî mbûûyû inu boona i ruuo rûra rûkûrî mûthetuni rûkuumaga rûûyî rwonarua.

B. Ruuo rûûyîni

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kwonania ruuo irûkaraga rûûyîni.

Îgiita: Reconi îmwê

Mîgambo ya gîtûmi

- ❖ Ruuo, rûûyî, mwanki na curia.

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Cûûria, rûûyî, mwanki.

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Rûtha ikundi kûthingatîira bûra aana bagana.
- ❖ Tongoreria ikundi kûrutha bura baîrîtwe îbukuni rîa mûrutwa **karatati 48 kwambîiria itagaaria ria i-iv.**
- ❖ Ûria gwa gîkundi gîkwîre bûra boona gûgîtwîkîka rûûyîni.
- ❖ Batongoreria kumenya mbûûyû inu boona ikiuma rûûyîni i ruuo rûra rûkûrî rûûyîni rûkuumaga.

Macookio ma biûria

1. Ruuo
2. Mûthetu
3. Kûrucamûkia

GÎCUNCÎ GÎA ÎKÛMI NA KÎMWE: Kûûthia wîra

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî arutwa bakaûmba kwathûrana into bingî bira bitûtethagia kûûthia wîra.

Ririkana:

- ❖ Kîracini kîa bîîrî, arutwa ibaathomire kûûthia wîra na baamenya gûtûmîra nthigû na twingiriti.
- ❖ Kîthoomoni gîkî, arutwa bakaûmba kûmenya gûtûmîra into mwanya mwanya bia gûtetheeria gûkamata mîrigo îmîrito.
- ❖ N'ûntû bûri inya mûno muntû ûmwe kûûmba gûkamata gîntû kîa ûrito bwa kirû îgana, îndî agatûmîra into bia kûûthia wîra, ta nthigû kana twingiriti, wîra yaake yaumba kûûtha mûno.
- ❖ Mwank'agu, arutwa batiereetwe bwega wîra imbi. Ibwega mwarimû aambe kûbaathûranîra wîra mwanya mwanya kaingo aboonia gûtûmîra into bibi bwega.

A. Into bia gûtûmîra kûûthia wîra

Mworooto:

Mûthiani wa kîthoomo gîkî mûrutwa akaûmba kwathûrana na gûtûmîra into bira bitûmîkaga ntûûrani ciao bia kûûthia wîra.

Îgiita: Reconi inya

Mîgambo ya gîtûmi

Wîra, mathaga

Into bia kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Cûûba ya coonda, gîkunûri gîa cûûba.
- ❖ Ndwano, kîbanga, ngaaci.
- ❖ Nyondo, mûkokoteni.
- ❖ Îthoka, mûciko, gîciati, gîciko, nyago.

Kûthooma / Kûthoomithia

- ❖ Tongoria arutwa kûgweta wîra mwanya mwanya ira irutagwa kwao.

- ❖ Baûrie wîra ira bo barutaga barî aana. Baûmba kûgweta wîra ta gûtaa rûûyî, kuuna nkû, gûciata kana kûrîma na ciingî imbiingî.
- ❖ Beere wîra ino cionthe bacirutaga na into mwanya mwanya ta wiribarû, macembe, kîbanga, maciati. Into bibi biîtagwa **mathaga ma wîra**.
- ❖ Tongoria aana kûthooma mbica cia mathaga ira iri îbukuni rîao **karatati ka 51-54** na bagwete gwa kîra îthaga wîra îra rîkwoneka rîkîruta.

Macookio ma biûria

1. Gûkamata.
2. Îthoka.
3. Kûûthia.
4. a) Ngaaci.
b) Nyoondo.
c) Nyago / Reba.
d) Wiribarû.

